

A NÉPSŰRŰSÉG ALAKULÁSÁNAK FOLYAMATÁRÓL

Alapvető törvények és tényezők

A népsűrűség olyan változó mennyiség, amelynek értéke a termelés jellegétől és módjától, az adott termelésen alapuló társadalmi-gazdasági viszonyoktól, a konkrét történelmi helyzettől és annak a földrajzi helynek a jellegétől függ, ahol a termelés folyik. Bizonyos esetekben viszont ez az érték nincs egyenes összefüggésben a termeléssel, hanem az egyes emberi közösségek katonai, tudományos és más hasonló érdekeivel áll arányban.

Kezdetben, a pleisztocén antropogenezis időszakában a népsűrűség és a népesedés alakulása kizárólag a természetes környezet növény- és állatvilágának gazdaságától függött. Az egyes néptörzsek, amelyek nemzedékeken át vándoroltak és kutattak a gazdagabb vadászterületek, halászatra alkalmas vizek és dús növényzetű vidékek után, a forró égövű Kelet-Afrikából és Dél-Ázsiából fokozatosan eljutottak az északi tájakra, amelyek az interglaciális időszakban és a holocénban egyaránt megőrizték zord éghajlatukat. Elhelyezkedésüket állandóan változtatták, még a jégkorszakban is, amikor az északi tájak teljesen elnéptelenedtek, hiszen Európa, Ázsia, mindkét Amerika és Grönland területét mintegy 50 millió köbkilométernyi jég borította, amelynek kiterjedése elérte a 28,5 millió négyzetkilométert (a szárazföldek összterületének 19,2%-át). Ugyanakkor viszont a déli homokpusztaságok, ebben a rendkívül csapadékos korszakban, alkalmassá váltak a benépesedésre (a mai Szaharán csak akkor tudtak átkelni). Minthogy ezzel egyidejűleg a tengerszint is lecsökkent, hiszen 130 m (Ris) és 66 m (Virm) között váltakozott, olyan földnyelvek alakultak ki, amelyek nemcsak Ázsiát és Észak-Amerikát kötötték össze, hanem az egész eurázsiai földrészt egybekapcsolták számos, ma is ismert szigettel (irodalom: 1, 123—185. old.).

A neolitikumban, amikor a mai legmérvadóbb becslések szernit 5—10 millió ember élt a földön (2, 1297. old.), megkezdődött az állattenyésztés

és a földművelés kialakulása. Mivel azonban a módszerek egészen kezdetlegesek voltak, ez nem gyakorolhatott jelentősebb hatást a lakosság megállapodására. A néptörzsek mindjárt továbbvándoroltak, amint a trágyázatlan földek végképp kimerültek.

Az elkövetkező korszakokban azután, a mai modern tőkés és szocialista fejlettségi szintű társadalmi-gazdasági viszonyok kialakulásáig, a világ meghatározott területein bekövetkezett a lakosság nagyobb mérvű letelepedése. Az egyes országokon belül azonban, míg nemzetközi méretekben kevésbé, szüntelenül tovább tart a népmozgás, ami folyamatosan módosítja az egyes vidékek népsűrűségét, egyenes összefüggésben a termelőerők jellegével és fejlődésével, az általános gazdasági törvényszerűségekkel, valamint a tőkés és szocialista társadalmi-gazdasági alakulatok sajátos törvényeivel. Vizsgálódásunknak épp ez képezi tárgyát.

A népmozgások egyik legfontosabb tényezője a nagyfokú népsűrűség a tengerek és óceánok partjain. J. Staszewski lengyel földrajztudós (1961-ben) megállapította, hogy a XX. század közepén a világ összlakosságának 27,6%-a a tengerpartok 50 km szélességű övezetében lakott, ha pedig ezt az övezetet 200 km-re bővítjük ki, akkor az ott élő lakosság aránya eléri az 50,3%-ot. V. V. Poksisevszkij, az ismert szovjet földrajztudós és teoretikus ezt a koncentrációt a gazdasági tevékenységek kedvező fejlődési lehetőségeivel magyarázza, ezek a lehetőségek pedig a tengerpart és a mögötte elterülő szárazföld sajátosságaitól, valamint e két terület összekapcsolásának feltételeitől függenek. És itt nem csupán a tenger gazdagságának kiaknázásáról van szó, hanem arról is, hogy milyenek a szállítási lehetőségek a tengeren, ami ma a legolcsóbb. Ennek következménye, hogy a nyersanyagok odaszállítása gazdaságilag még a távolabb eső vidékekről is kifizetődőbb, mint szárazföldi úton a közelebb eső területekről. Ennek a ténynek roppant nagy a jelentősége a szélesebb tengerparti övezetek gazdasági fejlődésére nézve, bármilyen társadalmi rendszerről legyen is szó (irod.: 3, 29—35. old.). A tengerparti övezetek népsűrűségének alakulására továbbá kihat az a körülmény is, hogy ezek a területek vízben sokkal gazdagabbak, mint a belső szárazföldi térségek. Ez a jelenség összefüggésben áll a relief jellegzetességeivel, a légnyomással és a kontinentális térségek nagyságával. A tengerpartok nedvesebb éghajlata kedvezőbb körülményeket teremt a mezőgazdaság továbbfejlesztéséhez, s a világ számos pontján biztosítja a hidroenergia-ellátottságot. Ez utóbbi tényezők természetesen nem általános érvényűek, de eléggé fontosak ahhoz, hogy figyelembe vegyük őket.

A fejletlen, túlnyomórészt agrárjellegű országokban, amelyeknek az anyagi és műveltségi színvonala alacsony, s épp emiatt a népmozgás is csekély, a népiesség elhelyezkedése és sűrűsége legfőképpen a környezet földrajzi sajátosságaitól és a természetes szaporulattól függ. Ez utóbbira

viszont a társadalom gazdasági és kulturális fejlettsége, s a demográfiai tényezők egész komplexuma hat meghatározó erővel, noha e tényezők hierarchiája más a szocialista, és megint más a nem szocialista államokban. Velük azonban most nem foglalkozunk bővebben, mert ezek ma már közismert dolgok.

A világ szóban forgó területein, mivel hiányzik a korszerű mezőgazdasági technika, és viszonylag elmaradott az ipari termelés, a legnagyobb népsűrűség ott alakul ki, ahol nagy öntözési rendszerek fejlődtek ki. Ennek az a természetes magyarázata, hogy ezekben a körzetekben a mezőgazdasági termelés sokkal biztonságosabb és hasonlíthatatlanul eredményesebb, mint azokon a területeken, amelyeknek vízellátása az időjárás szeszélyeitől függ. Az ipari termelés elmaradottsága miatt ezekben a körzetekben sem koncentrálódhat a mezőgazdasági technika, hanem a lakosság szaporodik el óriási mértékben, hogy munkájával maximálisan kihasználja a termelés természetes és mesterséges feltételeit. Ilyen helyzet alakult ki Indiában az Indus és a Gangesz partján, Kínában a Hoangho, a Nagy-csatorna, a Jangce és a Hszicsiang, Egyiptomban a Nílus partvidékén stb. Kínában az ilyen vidékek népsűrűsége a négyzetkilométerenkénti 700 lakost is eléri.

A mezőgazdaság mindig is, sokkal inkább, mint az ipar, a fizikai-földrajzi feltételektől függött, s ezért érthető, hogy az elmaradott agrárkörzetekben a legnagyobb népsűrűség ott alakult ki, ahol ezekre a feltételekre részint az ember is befolyást gyakorolhat.

Az ipar erőteljesebb fejlődése, amelynek teljes folyamatához — körünk tapasztalatai szerint — mintegy 50 évre van szükség, két egymással ellentétes irányú folyamatot hoz magával: megkezdődik a lakosság koncentrálódása az ipari központokban, amit a nagy munkaerőigény idéz elő, s ugyanakkor a falusi körzetekben bekövetkezik az agrárjellegű túlnépesedés. Ezt a túlnépesedést az okozza, hogy megkezdődik a mezőgazdaság gépesítése, ami nagymértékben megnöveli a munka termelékenységét a földművelésben és az állattenyésztésben. Emiatt tovább folytatódik az agrárterületek elnéptelenedése, amelynek lendülete egyenes arányban áll az ipar előrehaladásával, a mezőgazdaság gépesítésével és villamosításával. Amíg Kínában 1967-ben a lakosság 80 (4, 154. old.), Indiában pedig 70%-a mezőgazdasággal foglalkozott (5, 137. old.), addig a fejlett ipari államokban ez az arány jóval kisebb volt — Olaszországban és Ausztriában 28, Norvégiában és Dániában 23, Franciaországban 21, a Német SZK-ban 13, az USA-ban 8, Belgiumban és Angliában 7% (6, 339. old.). Ez a jelenség a munkatermelékenység szakadatlan növekedésének általános gazdasági törvényszerűségével áll összefüggésben. A mezőgazdasági munka termelékenységét legnagyobb mértékben a gépesítés és a villamosítás növelte, s ez a két fejlődési tényező a kapitalizmusban

és a szocializmusban egyaránt megköveteli a birtokok kiterjedésének növelését, mert az új lehetőségeket csak a nagybirtokokon lehet teljes mértékben kiaknázni.

A mezőgazdasági földterületek koncentrálódása a tőkés, a bankárok és más kapitalista szervezetek kezében szabályszerűen kiváltotta a pauperizált kis- és középparasztság erőteljes migrációját a városok felé. Birtokukat, ugyancsak szabályszerűen, igen kedvezőtlen feltételek mellett adták el, miután a tőkés nagytermelők versengése rendkívül súlyos anyagi helyzetbe juttatta őket. Ez a népmozgás állandóan változtatja a népsűrűséget az urbanizált övezetekben, ahol a jövevények vagy elhelyezkednek az iparban és a harmadlagos tevékenységekben tengődnek, vagy a munkaközvetítő havitalban.

A szocialista társadalmi rendszerben a nagybirtokok kialakulása, ami elkerülhetetlen, nem vonja magával a parasztság pauperizálódását, sem migrációját a városokba. Ha valaki társítja munkáját és földjét a szocialista mezőgazdasági szervezettel, akkor biztos megélhetéshez jut, ha nyugdíj ellenében átadja földjét, akkor szintén biztonságba kerül, ha pedig eladja, akkor ezt azért teszi, mert a kapott pénzen és más módon fenntarthatja magát, s ez neki jobban megfelel. A korszerű agrotechnikai eljárások alkalmazása a szocialista nagybirtokokon természetesen felszabadítja a munkaerő egy részét, amelyre a gazdaság más ágazataiban, elsősorban a mezőgazdasági nyersanyagforrásokra támaszkodó, helyileg kialakuló élelmiszeriparban szükség van. Nagy munkaerő-forrásokra tart igényt minden gyors ütemben fejlődő másodlagos és harmadlagos tevékenység is a régi és új városközpontokban. A jelenség tehát azonos: az agrárterületeken megritkul, az urbanizált körzetekben viszont sűrűbbé válik a népesség, csupán e folyamat mechanizmusa és jellege más, mint a kapitalizmusban. Éppen ezért a szocialista mezőgazdaságban, hosszabb vagy rövidebb ideig létezhet latens munkaerőfölösleg.

Végül vizsgáljuk meg az ipari központok növekedésének mechanizmusát, és az ilyen központok népsűrűségének alakulását. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt a termelőerők területi jellegű koncentrációjának jelenségét kell megmagyaráznunk, ami igen összetett kérdés. Minden ma használatos gazdaságpolitikai tankönyv rendkívül jól megmagyarázza Marx tanrétéleit a tőkekoncentráció és centralizáció okairól (6, 196., 203—208., 335—337, 341.; 7, 174—175.; 8, 194—195.; 9, 151—152. old.), mindezzel azonban még nem világíthatjuk meg a termelőerők egy ponton — valamely városi településen, vagy az összenőtt városok rendszerében, a megalopoliszokban — való koncentrálódásának okait.

A tőke koncentrációja és centralizációja a szabadverseny egyik következménye volt, később pedig ide vezetett a monopóliumok még elkese- redettebb harca a tőkés piacért. Ilyen feltételek mellett teljes mértékben

érvényesülhetett a munkatermelékenység folyamatos növekedésének törvénye, aminek konkrét kifejezője a tőke szerves összetételének szüntelen eltolódása az állandó része javára, a változó rész kárára. Eközben elkerülhetetlenül kifejeződsre jut az átlagos profitráta csökkenő irányzata, a változó tőkerész visszaszorításának egyenes következményeként. Ennek hatására ugyanolyan irányban tovább erősödik a tőke szerves összetételének módosulása, ami egy kis vállalatban gyakorlatilag kivihe-tetlen. Így jutunk el logikai úton az óriásvállalatok kialakulásának ma-gyarázatához. Ehhez azonban elkerülhetetlenül szükség van a tőke koncentrálására és centralizálására, ami nem érhető el kizárólag a vállalat akkumulációjával, a meglevő tőkék egyesítésével és hitelek igénybe-vételével, hanem ehhez az értéktörvény működésére is szükség van, ami a tőkés árugazdaságban a termelés árában (a felhasznált állandó és vál-tozó tőkerész és az átlagprofit összegében) jut kifejeződsre. Így az érték-törvény érvényesülésének hatására az alacsony szerves összetételű tőkével rendelkező vállalat profitjának egy része átömlik a magas szerves össze-tételű tőkével gazdálkodó vállalatba. Hogy a profit mégis megmaradjon, újabb és újabb befektetéseket kell eszközölni a tőke állandó részébe, ami viszont csak fokozza a tőke koncentrációját és centralizációját. Magától értetődik természetesen, hogy ez a koncentráció és centralizáció önmagá-ban véve nem teszi szükségszerűvé az egy társasághoz tartozó összes vállalatok egy helyben való felépítését, sőt a gyakorlatban nagyon elterjedt az a jelenség, hogy a monopóliumok a régi vállalatok bővítése helyett (aminek leginkább területi jellegű akadályai is vannak) újat épí-tenek más helyen, ahol lehetőség kínálkozik a további terjeszkedésre, ahol olcsóbb a föld, kisebbek a megterhelések, s ahol hatékonyabban és olcsóbban megszervezhető a közlekedés (10, 337. old.). Akkor viszont mivel magyarázható a megalopoliszok kialakulása minden fejlett tőkés országban, mint pl. az USA-ban, ahol az ilyen városhalmazok 1000 km hosszan is elnyúlnak, s lakosságuk száma a 40 milliót is eléri? A mega-lopolisz típusú superkoncentráció a termelőerők egyenetlen fejlődésének törvényét juttatja kifejezésre, amelynek alapját a magántulajdon és a tőkés termelési mód képezi. Ugyanilyen alapon válik egyenlőtlené a termelőerők elhelyezkedése is.

A tőkés termelési rendszerben, amelynek nem a lakosság szükségletei-nek kielégítése, hanem a profitszerzés a célja, senki sem akadályozhatja meg a monopóliumokat abban, hogy új vállalataikat olyan urbanizált övezetekben építsék fel, amelyekben már egyébként is túlteng és hihetet-len méretű megterheléseket okoz az iparosítás, ha termékeiknek ott meg-van a piaca, amelyen sikeresen konkurrálhatnak másokkal, s ha ott ered-ményesen megvalósíthatják a szükséges kooperációs viszonyokat, külön költségek nélkül biztosíthatják a szükséges szakkadert, a közlekedési

hálózat pedig lehetővé teszi a szállítási költségek csökkentését. Egyik legnyomósabb oka az ipari övezetek kialakulásának a háttérágazat (infrastruktúra) teljes kiépítettsége — a szárazföldi és vízi utak megléte, az energia- és vízellátás, a szennycsatorna megoldottsága, a távközlési hálózat rendezettsége stb. —, mert ez igen nagy százalékban csökkent: az önköltségeket. Mindehhez hozzá kell még számítani azt a körülményt is, hogy ezekben az óriási ipari övezetekben mindenkor elegendő szabad munkaerőhöz lehet jutni, s így részben csökken annak szükségessége, hogy új lakóházakat építsenek a munkások számára. Minthogy a termelőerők egyenetlen ütemű fejlődésének törvénye és a területek spontán jellegű benépesedése a legfőbb szabályozói a népsűrűségnek a tőkés rendszerben, így magától értetődik, hogy az említett törvényszerűségek és tényezők hatására óriási ipari zónák alakulnak ki, amelyek gyakorlatilag abiózus szférák, végtelenül alkalmatlanok az emberi lét számára. Az a körülmény, hogy az automatizált és kibernetizált ipari termelés ma hasonlíthatatlanul kevesebb munkást igényel, mint a tudományos-technikai forradalmat megelőző termelés, egyáltalán nem csökkenti ezt a koncentrációt, mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, mert ez a termelés a kevés munkással is minden nap egész árucikk-hegyeket dob ki a piacra, s ezeket a termékeket később rendszeresen karban kell tartani, továbbá mert a modern élet- és munkakörülmények szükségsszerűvé teszik az iskolai és folyamatos továbbképzési rendszer hatalmas méretű kiterelvényesítését, az egészségügyi szolgálatok hálózatának állandó bővítését, s mert a közlekedés és az adminisztráció különféle formái olyan fejlődési szintet értek el, hogy már-már önmaguk ellentétébe csapnak át. Ez azt jelenti, hogy a technológiai munkaerő-többlet a mezőgazdaságból és gyáriparból most zömmel a különböző harmadlagos tevékenységekbe áramlik át, amelyek ugyanezekben az urbanizált ipari övezetekben fejlődnek tovább.

Minthogy ezekben a metropolisokban az élet már régóta elviselhetetlenül terhessé vált, körülöttük hatalmas kiterjedésű lakónegyedek, külvárosi övezetek alakulnak ki. Ezek csak az USA-ban évente 4000 km² újabb területet vesznek igénybe (10, 353. old.).

A fejlődés ilyen iránya az USA-ban egy egész sor megalopolisz kialakulásához vezetett, melyek közül a már említett legnagyobb Bostontól Washingtonig terjed. Amerikai kutatók szerint létezik ezenkívül a Dél-Kalifornia-i megalopolisz, amelynek magva a 12 millió lakosú Los Angeles-i városhalmaz, továbbá a 11 milliós Chicago-Milwaukee, a 8 milliós Pittsburgh-Cleveland, valamint a michigeni, amelynek magva a 7 millió lakosú detroiti városhalmaz, és Kaliforniában a San Francisco körül kiépült, 6 millió lakost számláló, központi fekvésű tengerparti megalopolisz (lásd: 10, 336—337. old.). A Német SZK-ban a Ruhr-vi-

déken és Krefeld-Ham között fejlődött ki megalopolisz, Nagy Britanniában a londonin kívül létezik egy másik megalopolisz is, amely úgyszólván egész Közép Angliát magában foglalja, s jelenleg e két megalopolisz egybekapcsolódása van folyamatban, Japánban pedig Tokió körül alakult ki egy megalopolisz-óriás, amely az előrejelzések szerint az évezred végére a lakosság száma tekintetében kétszer nagyobb lesz a világ jelenlegi legnagyobb megalopolisznál, amely Bostontól Washingtonig terjed.

Erre a helyzetre való tekintettel az állami szervek minden fejlettebb tőkés országban kísérleteket tesznek a területrendezés kérdésének megoldására, de ezek az erőfeszítések nem sok eredménnyel járnak, és nem is vezethetnek eredményre a tőkés társadalmi-gazdasági rendszer működésének objektív törvényszerűségeinél fogva.

Amikor a szocialista társadalomban végbemenő rendezett koncentrációról beszélünk, szem előtt kell tartanunk a következőket: az objektív gazdasági törvényszerűségekre való tekintettel ipari bázisuk kiépítésében az összes szocialista országok minél nagyobb, nemegyszer óriásméretű iparvállalatok létrehozására törekedtek, szoros összefüggésben a reális hazai és nemzetközi szükségletekkel (a KGST tagállamai azért működnek együtt az ipari termelésben, hogy minden termelőnek biztosítani tudják a piacot szocialista országokban, ami lehetővé teszi a nagyvállalatok kiépítését és a nagyüzemi sorozatgyártás bevezetését).

Ennek az irányzatnak nem az a célja, hogy a piacon folyó kíméletlen gazdasági harcban megsemmisítsék a konkurenciát, hiszen a termeléssel a nép szükségleteinek kielégítésére törekszenek. Amikor a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, ebben nyilvánul meg a munkatermelékenység szüntelen növekedésének (az automatizált termelés bevezetése és a kibernetika alkalmazása) és a társadalmi munka maximális gazdaságosságának törvényszerűsége (ami a nagyvállalatok építése és berendezése során elérhető tetemes megtakarításokban is lemérhető). Nem kell hozzá különösebb magyarázat, hogy megértsük: mindenképpen jóval olcsóbban felépíthető és kifizetődőbb termelést folytathat a világ legnagyobb tehergépkocsi-gyára, amely a Kami folyó mellett épül, és amelynek évi kapacitása 150 000 jármű lesz, mintha helyette 10 kisebb gyárat emelnének fel, évi 15 000 járműves kapacitással. Ez a törvényszerűség kifejeződésre jut a nagyüzemi, automatizált és szakosított termelés felé való irányvételben is, ami a nagyobb termelékenység és az olcsóbb termelés alapját képezi, de nagy megtakarításokra ad lehetőséget az adminisztrációs, szállítási, szolgáltatási, anyagbeszerzési, energiaellátási és az elmaradhatatlan háttérágazati (infrastrukturális) költségek alakulásában is (11, 93. old.).

Itt is ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, tehát — a nagy és még

nagyobb iparvállalatok kialakítására irányuló törekvéssel —, csakhogy egészen mások az alapvető motívumok és célok.

A szocialista országok urbanizált övezeteiben a népsűrűség alakulására döntő hatással van a szocialista társadalom sajátos törvényszerűsége — a népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztésének törvénye, amelynek alapját a termelés társadalmi jellege és a termelési eszközök társadalmi tulajdona adja meg. Ezzel szoros kapcsolatban áll a szocialista gazdaságfejlesztés tervezésének alapvető irányelve — a termelőerők egyenletes elhelyezkedésének követelménye. Ez abból a szükségszerűségből fakad, hogy minden szocialista társadalmi közösségnek minél teljesebb mértékben ki kell aknáznia saját természeti kincseit és társadalmi adottságait, mert — mint ahogyan dr. Dušan Čobeljic helyesen megállapítja — a gazdaságilag elmaradott vidékek az ország gazdasági életében úgy hatnak, mint egy gazdasági szervezet megbénult testrészei, amelyek eltorzítják szabályos mozgását és működését, mivel „a területi aránytalanságoknak még kedvezőtlenebb a hatása, mint a gazdasági ágazatok közötti eltolódásoknak, mert még nagyobb mértékben csökkentik a társadalmi termelés növekedésének rátáját” (12, 274. old.).

A termelőerők arányos megoszlásának következetes érvényesítése előfeltételét képezi annak, illetve a legkedvezőbb feltételeket nyújtja ahhoz, hogy szabadon érvényre jusson a népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztésének törvénye. Aligha lehet elképzelni, hogy ez a törvényszerűség teljesebb mértékben kifejezésre juthatott volna Jugoszláviában, ha az utóbbi három évtizedben a fejlettebb köztársaságok különleges hozzájárulásával nem aktivizáltuk volna a termelőerőket Kosovón, Macedóniában, Crna Gorában és Bosnia-Hercegovinában. Ilyen feltételek között egyetlen szocialista országban sem alakulhatnak ki ösztönszerűleg olyan urbanizált szuperkoncentrációk, mint amilyenek a megalopoliszok.

Az agrárjellegű területek lakosságának megritkulása, a városok fejlődése és bennük a lakosság koncentrálódása általános érvényű törvényszerűség, az általános gazdasági törvényszerűségek kifejezője, de ezt a folyamatot a kapitalizmusban és a szocializmusban is a társadalmi-gazdasági alakulat sajátos alaptörvényei szabályozzák, minélfogva — habár a népsűrűség alakulása mind a két esetben azonos irányú — két, egymástól alapvetően eltérő jelenséggel állunk szemben.

Végül szólnunk kell néhány szót a népsűrűség alakulásáról az ipari építkező helyek vonatkozásában. Ha az országban nincs megoldva a lakosság teljes foglalkoztatásának kérdése, akkor a munkaerő önmagától oda vándorol, ahol foglalkoztatására lehetőség kínálkozik. Ha viszont a lakosság teljes foglalkoztatásának kérdése megoldódik, akkor a helyzet teljesen megváltozik. Ebben az esetben semminemű automatizmus nincs a belső népmozgásban, hanem a munkaerő azok felé a helyek felé ván-

dorol, ahol a szociális és fizikai-földrajzi feltételek a legkedvezőbbek az életvitél, a munkás és családjának rendes megélhetése szempontjából. Ezt tudományos módszerekkel azok a szovjet tudósok bizonyították be, akik a falusi lakosság önkéntes migrációjának szabályozási lehetőségeit tanulmányozták (13, 55—58. old.).

Fordította Nagy József

Irodalom

(A szövegben zárójelék között utalunk a mű sorszámára)

1. Nebojša Carić: Geografija stanovništva. Ötödik, átdolgozott kiadás. A Természettudományi-Matematikai Kar sokszorosítása. Újvidék, 1975.
2. Ekonomski leksikon. Savremena administracija. Belgrád, 1975.
3. V. V. Poksisevskij: Teoreticeszkie aszpekti pritjazsenija raszszeljenija k morszkim poberezsjam i opit kolocsesztvennoj ocenki etovo prityazsenija. Vszeszojuznovo geograficeszskovo obscsesztva. 107. kötet. 1975. 29—35. old.
4. Ekonomia sztran mira. Szpravocsnik. „Politizdat”. Moszkva, 1968.
5. Sztrani mira. Szpravocsnik. „Politizdat”. Moszkva, 1971.
6. Dr Dušan Čalić és más szerzők: Politička ekonomija kapitalizma. Negyedik kiadás. Informator. Zágráb, 1976.
7. Dr Miladin Korać i dr Tihomir Vlaškalić: Politička ekonomija — Osnovi teorijske analize kapitalističke i socijalističke robne proizvodnje. Rad. Belgrád, 1971.
8. Dr. Mezei István (Radivoj Davidović és dr. Tihomir Šuvakov közreműködésével): A politikai gazdaságtan alapjai. A Közgazdaságtudományi Kar sokszorosítása. Szabadka, 1976.
9. Politička ekonomija socijalizma. Dr. Bogdan Čosić szerkesztésében. Informator. Zágráb, 1976.
10. Szerzői közösség: Goszudarsztvennoe regulirovanie razmescsenija proizvoditelynih szil v kapitaliszticeszkih i razvivajusciszsja sztrana. Misl. Moszkva, 1975.
11. Bolysaja szovjetszkaja enciklopedija. Harmadik kiadás, 13. köt. Szovjetszkaja enciklopedija. Moszkva, 1973.
12. Dr Dušan Čobeljić: Planiranje privrednog razvoja. Rad. Belgrád, 1974.
13. Migracija szelyszskovo naszelenija. T. I. Zaszlavszkoj szerkesztésében. Misl. Moszkva, 1970.

O procesu formiranja gustine naseljenosti — Osnovni zakoni i faktori

Gustina naseljenosti je promenljiva veličina čija vrednost zavisi od karaktera i načina proizvodnje i društveno-ekonomskih odnosa koji se na toj proizvodnji zasnivaju, od konkretne istorijske situacije i karaktera geografske sredine u kojoj se proizvodnja obavlja.

U nerazvijenim, pretežno agrarnim zemljama, sa malom pokretljivošću stanovništva, opšta gustina naseljenosti zavisi od karaktera geografske sredine. S obzirom na slabu industrijsku proizvodnju i odsustvo savremene poljoprivredne tehnike najveća gustina naseljenosti formirana je tamo gde su razvijeni veliki sistemi za navodnjavanje.

Mehanizacija i elektrifikacija poljoprivrede mogu da daju efekte samo na krupnom posedu, koji se zakonito javlja i u razvijenom kapitalističkom i u razvijenom socijalističkom društvu. U kapitalizmu agrarni prostor se prazni direktno proporcionalno širenju krupnog kapitalističkog poseda. U svim socijalističkim zemljama ukрупnjavanje poseda nije uzrok migracijama stanovništva jer se ovde agrarni prostor prazni direktno proporcionalno razvoju sekundarnih i tercijalnih delatnosti.

Iza teritorijalne koncentracije industrije i stanovništva u kapitalizmu stoji zakon koncentracije i centralizacije kapitala koji funkcioniše zbog delovanja zakona tendencijskog snižavanja prosečne profitne stope, zakona neprekidnog povećavanja proizvodnosti rada i zakona vrednosti u uslovima konkurencije na kapitalističkom tržištu. Bitno određivanje teritorijalne koncentracije vrši zakon neravnomernog razvitka proizvodnih snaga i uštede pri gradnji na postojećoj infrastrukturi. Ovaj kompleks zakona u kapitalističkoj proizvodnji nezaobilazno dovodi do džinovskih superkoncentracija proizvodnih snaga i stanovništva na relativno uslim prostorima (Megalopolis).

Zbog objektivnih ekonomskih zakonitosti i sve socijalističke zemlje su u izgradnji svoje industrije išle na krupna i najkrupnija preduzeća. U uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju tu se ispoljilo dejstvo zakona maksimalne ekonomije društvenog rada i opšteg ekonomskog zakona neprekidnog podizanja proizvodnosti rada dok su na teritorijalnu koncentraciju uticale velike uštede pri gradnji na postojećoj infrastrukturi. Ovde se ne stvaraju Megalopolisi jer u socijalizmu deluje specifičan zakon socijalističke društvene formacije — zakon planskog, proporcionalnog razvitka narodne privrede za koga je tesno vezan osnovni princip planiranja svake socijalističke privrede — ravnomeran razmeštaj proizvodnih snaga. Oni proizilaze iz društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

Резюме

О процессе формирования плотности населения — основные законы и факторы

(Краткая аннотация)

Плотность населения является переменной величиной, которая зависит от характера и способа производства и общественно-экономических отношений которые обосновываются на этом производстве, от конкретного исторического положения и характера географической среды, в которой производство совершается.

В неразвитых, преимущественно аграрных странах, с незначительной передвижностью населения, общая плотность населения зависит от естественного прироста и характера географической среды. Принимая во внимание слабое промышленное производство и отсутствие современной сельскохозяйственной техники, самая большая плотность населения формировалась там, где построены большие оросительные системы.

Механизация и электрификация сельского хозяйства могут дать видные эффекты лишь на крупных участках, что является законным как в развитии капиталистическом, так и в развитом социалистическом обществе. В капитализме аграрные пространства вытесняют население прямо пропорционально росту крупного капиталистического участка. В социализме формирование крупного участка не является причиной миграции населения, так как аграрное пространство вытесняет население прямо пропорционально развитию промышленности и сферы обслуживания.

В территориальной концентрации промышленности и населения в капитализме действует закон концентрации и централизации капитала, который функционирует под действием закона тенденционного снижения прибыльной ставки, закона непрерывного повышения производительности труда и закона ценности в условиях конкуренции на капиталистическом рынке. Существенность территориальной концентрации определена законом неравномерного развития производительных сил и сбережения при стройке на существующей инфраструктуре. Этот комплекс законов в капиталистическом производстве прямо приводит к гигантским суперконцентрациям производительных сил и населения на относительно малых пространствах (Мегаллополис).

В силу объективных экономических закономерностей и все социалистические страны при строительстве своей промышленности определились за крупные и самые крупные предприятия. В условиях общественной собственности над средствами производства обнаружилось действие закона максимальной экономии общественного труда и общего экономического закона непрерывного подъема производительности труда, в то время как на территориальную концентрацию влияли большие сбережения при строительстве на существующей инфраструктуре. Здесь не образуются Мегаллополисы, ибо в социализме действует специфический закон социалистической общественной формации — закон планового пропорционального развития народного хозяйства, тесно связанный с основным принципом планирования каждого социалистического хозяйства — равномерным распределением производительных сил, происходящих из общественной собственности над средствами производства.